

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳԱՂՈՒԹԸ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ*

Հայ և ռուս ժողովուրդների միջև մշակութային կապի զարգացման գործում մեծ դեր խաղաց պետերբուրգյան մշակութային գաղութը, որն առաջացել է քաղաքի հիմնադրումից գրեթե անմիջապես հետո:

Պետերբուրգը կառուցվում էր շատ արագ: Տարեցտարի ուժեղանում էր նոր բնակիչների հոսանքը դեպի Պետերբուրգ: Գալիս էին բազմաթիվ օտարերկրացիներ, որոնց Պետրոս Ա-ն շնորհել էր մեծ արտոնություններ: Գալիս էին տարբեր մասնագիտությունների տեր մարդիկ՝ նկարիչներ, ճարտարապետներ, թարգմանիչներ, գիտնականներ, արհեստավորներ և առևտրականներ:

Քաղաքի հիմնադրման առաջին իսկ օրերից Պետրոս Ա-ն մեծ նշանակություն էր տալիս առևտրի և արդյունաբերության զարգացմանը: Նա հատուկ ուշադրության առարկա էր դարձրել առևտրի և արդյունաբերության զարգացման հարցը:

Պետրոս Ա-ի հատուկ հրովարտականները և հրամանները ցույց են տալիս, թե ինչպես նա ամեն կերպ խրախուսում էր մանավանդ հայ առևտրականների և արդյունաբերողների գործունեությունը:

ԺԸ դարի 20-ական թվականներին ուժեղացավ հայերի գաղթը դեպի Ռուսաստան: 1710 թվականին, այսինքն Պետերբուրգի հիմնադրումից յոթ տարի հետո, այնտեղ արդեն եղել է ոչ մեծ հայկական գաղութ. ստեղծվել են նաև հայկական առևտրական գործակալություններ: Շատ շուտով Պետերբուրգը դարձավ առևտրական կարևոր կենտրոն, որտեղ բազմաթիվ առևտրականներ գալիս, մնում էին որոշ ժամանակ իրենց գործերով, իսկ ոմանք նույնիսկ մշտապես բնակվում են այնտեղ: Այսպիսով առաջին հայերը Պետերբուրգում եղել են առևտրականներ, որոնց մեջ եղել են նաև իրենց ժամանակվա համար կիթված, զարգացած

մարդիկ: Այսպես, օրինակ, 1710 թվականին դեպի Ռուսաստան թարգմանիչ էր մի հայ՝ Աֆանասի Պանկրատով անունով:

Անհրաժեշտ փաստական տվյալների պակասության պատճառով հնարավոր չէ այժմ գոհացուցիչ ստուգությանը ասել, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում այն ժամանակվա պետերբուրգյան հայկական գաղութը, քանի՞ հոգուց էր բաղկացած այն և կամ ի՞նչ շերտերից: Սակայն հայտնի է, որ այդ գաղութի գոյացման առաջին իսկ տարիներին, ժողովրդի հոգևոր կարիքների համար, Մոսկվայից գալիս էին հայ քահանաներ: 1730 թվականին Պետերբուրգում բնակություն է հաստատել Իվան Երիստանով հայ քահանան: Հետևաբար 30-ական թվականներին պետերբուրգում հայկական գաղութը այնքան էր մեծացել, որ անհրաժեշտություն դգացվեց ունենալու մշտական քահանա: ԺԸ դարի 30-ական թվականների վերջերին Պետերբուրգում կար հայկական փողոց:

Հասարակության ո՞ր շերտերից էին կազմված հայ գաղթականները Պետերբուրգում: Բացի առևտրականներից, բարձր խավի մարդկանցից և հոգևորականներից, քաղաքում կային նաև զինվորականներ:

1720—1750-ական թվականների փաստաթղթերի մեջ հաճախ հանդիպում ենք հայերի դիմումների, որոնցով նրանք ռուսական զինվորական ծառայության մեջ ընդունվելու խնդրանք են ներկայացնում: 1723 թվականին, մոտ 700 հայեր և վրացիներ մտան ռուսական բանակը՝ կազմելով մի քանի վաշտ: Հայկական վաշտի հրամանատարը լազար Խրիստոֆորովն էր:

ԺԸ դարի 30-ական թվականներին ռուս բանակում հանդես են գալիս առաջին հայ գեներալները: 1734 թվականի դեկտեմբերի 9-ին փոխ-գեդապետ լազար Խրիստոֆորովը և Իվան յուզբաշին զինվորական իրենց ծառայության և հավատարմության համար ստացան գեներալ-մայորի աստիճան: Լազար Խրիստոֆորովը հրամանատարն էր այն

* Քաղված է Կ. Գրիգորյանի ռուսերեն համանուն աշխատությունից:

վաշտի, որը կազմվել էր հայ կամավորներից, Պետրոս Ա-ի դեպի Պարսկաստան արշավանքի ժամանակ: 1760 թվականին սենատոր որոշում հրատարակեց վրացիներին և հայերին ուսաց բանակը ընդունելու մասին: Հայկական վաշտի մի մասը, գլխավորապես սպաներ, մնացին Պետերբուրգում, ուսաց զորքերի մեջ. նրանց համար նշանակվել էր ռոճիկ և պարզեաւորումների հատուկ հրաման: Շատ հավանական է, որ այդ սպաներից ոմանք մնալուն բնակություն հաստատեցին Պետերբուրգում:

Դեռևս 1714 թվականին Մինաս վարդապետի՝ Իսրայել Օրու ակտիվ օգնականներից մեկի կանցլեր բարոն Շաֆիրովի անունով գրած վեց խնդրանքներից մեկը վերաբերում էր Պետերբուրգում հայկական եկեղեցի շինելու թույլտվությանը: 1740 թվականին, Պետերբուրգի առաջին հայ բնակիչներից Լուկա Շիրվանովը, թույլտվություն ստացավ իր սեփական տան հողամասում և իր միջոցներով կառուցելու հայկական մի մատուռ:

Հայկական այլ գաղութներ՝ Աստրախանի, Ղրիմի, Մոսկվայի հետ համեմատած, Պետերբուրգի գաղութը բազմամարդ էր: Նույնիսկ ԺԸ դարի 80-ական թվականներին Պետերբուրգում մշտական բնակություն հաստատած հայերի թիվը 150-ից չի անցնում: Պատահաբար Պետերբուրգում լինում էին, բացի առևտրականներից, նաև տարբեր զբաղմունքի տեր հայեր: Օրինակ, 1741 թվականին, պարսկական դեսպանության հետ Պետերբուրգ եկած էին փիղ վարող երկու հայեր՝ Իվանովը և Կոնստանտինովը: Ռուսական աղբյուրներում այսպես են գրանցված նրանց ազգանունները, բայց նշված է, որ նրանք հայ են, որովհետև այն ժամանակ բոլոր օտարազգի անուն-ազգանունները թարգմանվում էին ուսերենի, նամանավանդ խոնարհ դասի մարդկանց անունները:

Լուկա Շիրվանովը առաջին հայերից մեկն էր Պետերբուրգում: Նրա եղբայր Կարապետը, որը փաստաթղթերի մեջ անվանվում է Իվան Կարապետով, ռուսական դիպլոմատ էր Պարսկաստանում: Փաստաթղթերում խոսվում է նրա ջանասիրության և ուսաց թագավորին նվիրվածության մասին: Ուրիշ փաստաթղթերում Իվան-Կարապետի անունը հիշվում է իբրև առևտրականի: Նա ապրել և գործել է Իսրայել Օրու ժամանակ: Պետրոս Մեծի կողմից նա ուղարկվել էր նաև Ղարաբաղ՝ տեղի զինված ուժերը միավորելու համար: Նա 30-ական թվականներին մահացավ: Նրա անձնական հայերեն նամակագրությունը հանձնված էր իր եղբորը, որը դասավորեց այդ նամակները և ծանո-

թություն գրեց նրանց մասին ուսերեն: Հետևաբար Լուկա Շիրվանովը եղել է գրագետ, իմացել է հայերեն և ուսերեն: Նա խոշոր արդյունաբերող էր: Ռուսաստան եկավ ԺԸ դարի սկզբին: Առաջ ապրել է Աստրախանում, հետո տեղափոխվել Պետերբուրգ և օգտվելով 1709 թվականի մարտի 9-ի հրամանից, որի համաձայն հայ առևտրականներին թույլատրվում էր ուղած նււով զնալ արտասահման, ընդմիջում բնակեց Պետերբուրգում, որտեղ նա մետաքսյա, կիսամետաքսյա և բամբակյա գործվածքների, բարձր որակի ապրանքների առևտրական լայն գործունեություն է ծավալում, ֆաբրիկաներ է կառուցում, զբաղվում է շերամապահության մեջ Աստրախանում և Ղզլարում, ցանում է սորոշինյան կորեկ և 1741 թվականին նրան թույլատրվում է առևտրական նավեր կառուցել Պետերբուրգում: Իվան Կարապետի անունը հիշատակված է բազմաթիվ փաստաթղթերում և գրեթե բոլորի մեջ նա անվանվում է «սանկտպետերբուրգյան հայ»: Պետերբուրգում, Վասիլևյան կղզի կոչված թաղամասում նա ունեցել է սեփական խեղճարաշեն տուն: Նրա հետ միասին Պետերբուրգում բնակություն հաստատեցին նաև ուրիշ հայ առևտրականներ: Եվ եթե Իկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ այդ առևտրականները շարունակ ճանապարհորդում էին և շփվում տարբեր երկրներում ապրող բազմաթիվ իրենց հայրենակիցների հետ, նրանցից շատերը զբաղեց, կրթված մարդիկ էին, ապա պարզ կլինի նրանց դերը, որպես հայերի և Ռուսաստանի միջև ավելի սերտ մշակութային կապեր հաստատողների և միջնորդների:

ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի կյանքում տեղի ունեցան կարևոր քաղաքական իրադարձություններ, որոնք չէին կարող չանդրադառնալ նաև հայերի ճակատագրի վրա: Ռուս-թուրքական պատերազմը 1768—1774 թվականներին, ռուս զորքերի մուտքը Վրաստան, ռուսական քաղաքականության հետաքրքրության ուժեղացումը Կովկասի նկատմամբ, այս ամենը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին հայ և ռուս մշակութային կապերի զարգացման: Այդ ժամանակաշրջանում ռուսաց պալատների մեջ Հայաստանին հատկացվում էր առանձնապես հատուկ տեղ: Հայ բնակչությունը զետեղված էր գլխավորապես պատմական շալաստանի հողամասում, թեև հայերը ապրում էին նաև Վրաստանում և Անդրկովկասյան բոլոր խառնություններում: Օժանդակելով հայերի ազատագրական շարժումներին, Եկատերին կայսրուհու կառավարությունը մտադրություն ուներ վերականգնելու հայոց պետությունը, մի բան, որ լիովին համապատասխանում էր

նուսական արևելյան քաղաքականությանը: Ռուսաստանը ձգտում էր ստույգ ձևի նոր քրիստոնեական պետություն, որը Վրաստանի հետ միասին ընդունակ լիներ ամրապնդելու ռուսաց տիրապետությունը Արևելքում: Ստեղծված պատմական պայմանները չափազանց բարենպաստ էին այդ քաղաքականության իրագործման համար: Այդ ժամանակ ոչ միայն հայ մեկիքներն ու հոգևորականությունը, այլ նախ և առաջ հայ ժողովրդի լայն զանգվածները ռուսների մեջ էին տեսնում պարսկական և թուրքական լծից իրենց ազատարներին:

Հայ ժողովրդի հետ հարաբերությունների հարցում Եկատերինա Բ-ը հետևում էր Պետրոս Ա-ի հայացքներին: Ինքը զգալի քայլեր արեց հայ գաղութներ ստեղծելու գործում: Թագուհու գործնական աջակցությամբ Ժ. Դարում կառուցվում են հայկական քաղաքներ՝ Նախիջևանը Դոն գետի վրա, Գրիգորիոպոլը, աճում են հայ գաղութները ռուսական խոշորագույն կենտրոններում՝ Մոսկվայում, նաև Աստրախանում, Ղզարում, Մոզդոկում, Դերբենտում, Ղրիմում: Եկատերինա Բ-ը հայերին «շնորհում է» իրավունքներ և արտոնություններ, որոնք հաստատվում են զգրագույն հրովարտակա-ներով: Նա հրամայում է բոլոր միջոցները ձեռք առնել բարելավելու համար եկվոր հայերի կյանքի պայմանները, ռորպեսզի ոչ միայն բոլոր հայերը, — գրում էր Թագուհին, — որոնք անցած են մեր սահմանները, պահպանվեն, այլ որպեսզի արտասահմանում ապրող հայերը՝ տեսնելով նրանց բարեկեցությունը՝ միանան նրանց»:

Հայ գաղթականության հոսանքը դեպի ռուսաց գավառները բավականին երկար է տևում: Ուժեղ թափով այդ հոսանքը սկսվել էր 1723 թվականից և շարունակվում էր մինչև Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանի միացումը, այսինքն ավելի քան մեկ դար: Գաղթականությունը ավելի լայն չափերի հասավ ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ, 1826—1828 թվականներին:

Պետրոս Ա-ի, իսկ հետո նաև Եկատերինա Բ-ի պլաններում Հայաստանը կարևոր տեղ էր զբաղում, որպես Ռուսաստանի՝ Արևելքի հետ հարաբերությունների ճանապարհին կանգնած երկիր: «Հայկական հարց»-ի նկատմամբ հետաքրքրությունը, հատկապես Ժ. Դարի վերջերին, ամբողջովին պայմանավորված էր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությամբ: Եկատերինա Բ-ը մեծ հույսեր էր կապում հայերի հետ, Պատմական Հայաստանի վերականգնումով: Նոր քրիստոնեական պետություն ստեղծելու իր փորձը հաջողությամբ պսակվեց: Ի. Լ. Լազարևի

կողմից, պետերբուրգյան հայկական գաղութի ամենանշանավոր և գործունյա անդամներից մեկն էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանը (Նրկանբազուկ): Արղուսյանը որոշ ժամանակ ապրել է Աստրախանում, նրա աջակցությամբ Ղրիմից հայերը տեղափոխվեցին Նախիջևան: Նրա եռուն գործունեությունը սկսվում է 1782 թվականից, երբ ինքը մասնակցում է Վրաստանի՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելու համար վարվող բանակցություններին: 1787 թվականին ռուսաց զորքերի հետ նա եղավ Թուրքիայում: Մասնակցել է նաև 1796 թվականի պարսկական արշավին: 70-ական թվականներից Արղուսյանը գտնվել է Պետերբուրգում որպես ոչ միայն հոգևորական, այլ միաժամանակ հայ ժողովրդի քաղաքական ներկայացուցիչ: 1773 թվականից նա եղել է Ռուսաստանում ապրող հայերի առաջնորդ, իսկ 1800 թվականին նա ընտրվում է Մայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս: Նրա դերը շատ մեծ էր Եկատերինա Բ-ի գահակալության տարիներին, երբ ռուս քաղաքականությունը մշակում էր հայոց պետության վերականգնման պլանները, մի հարց, որ էական մասն էր կազմում ռուսական արևելյան քաղաքականության: Արղուսյանը արտակարգ ընդունակությունների տեր մարդ էր, մի բան, որ նրան հնարավորություն էր տալիս արագ բարձրանալու և նշանավոր դիրք զբաղելու: Նա իր ժամանակի զարգացած մարդկանցից էր, հրաշալիորեն տիրապետում էր ռուսաց լեզվին, ինչ որ անպայման նպաստում էր նրա ժողովրդականությանը ռուս կառավարական շրջաններում: Նրա ռուսաց լեզվի իմացությունը մասին կարելի է դատել «Հայոց Եկեղեցվո քրիստոնեական հավատի-դավանությունները» գրքի ռուսերեն թարգմանությանը կցված առաջաբանից, որտեղ ինքը շարադրում է հայ ժողովրդի ծագման մասին ավանդական և պատմական աղբյուրները, քաղելով հայ հին պատմիչների ստեղծագործություններից:

1779 թվականին Արղուսյանը ծանոթացել է Գրիգոր Խալդարյանի հետ, որը եկել էր Ռուսաստան Լոնդոնից, ուր ապրել էր 10 տարի: Խալդարյանը նոր-ջողայեցի էր, որոշ ժամանակ առևտուր էր անում Հնդկաստանի հետ և հարստություն կուտակեց: Դեռևս Լոնդոնում եղած ժամանակ նա մտածում էր հայկական տպարան հիմնելու մասին՝ նպատակ ունենալով որ հայրենակիցների մեջ լուսավորության տարածումը: Մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, վերջապես Խալդարյանը հասնում է իր նպատակին: Նրա պատվերով, Հոլանդիայում ապագա տպարանի համար պատրաստվեցին հայկական

տառերը՝ ինը տարբեր շրիֆտներով, 1779 թվականին հալդարյանը տեղափոխվեց Պետերբուրգ, որտեղ մի քանի տարի անց, 1783 թվականին, հիմնեց հայկական տպարան։ Իր այդ կարևոր մշակութային արժեքներ կայացնող մեծ ձեռնարկում հալդարյանը գտավ այնպիսի ուժեղ և գործունյա հովանավորողի, ինչպիսին էր Արղուիթյանը։ Դժբախտաբար երկար կյանք չունեցավ պետերբուրգյան հայկական առաջին տպարանը։ Նյութական ոչ բավարար հիմքը, գործավարության առանձնակի դժվարությունները, պարտքերի գումարի աճը շուտով ծանր վիճակի հասցրին տպարանը։ 1788 թվականին վախճանվեց հալդարյանը։ Արղուիթյանը տպարանը տեղափոխեց նախ Նախիջևան, հետո Աստրախան։ Իր գոյության հինգ տարիների ընթացքում պետերբուրգյան հայկական տպարանը լույս է բնծայել մի քանի գիրք, գերազանցապես կրոնական բովանդակությամբ։ Նշանակալից գրքերից հանդիսացավ Ներսես Շնորհալու ստեղծագործությունների նոր հրատարակությունը՝ հեղինակի հրաշալի դիմանկարներով։ Այդ գիրքը հրատարակվել էր 1788 թվականի մայիսի 1-ին՝ հեղինակի առաջաբանով և վերջաբանով, որտեղ մանրամասն պատմվում է հալդարյանի տպարանի և Արղուիթյանի հրատարակչական գործունեության մասին։

Երկրորդ գիրքը, որի մասին պետք է հիշատակել, Ե դարի հայ նշանավոր պատմիչ Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի պատմություն» գրքի նոր հրատարակությունն էր՝ Քաջե Վարդան Մամիկոնյանի և Ղևոնդ Երեցի պատկերներով։ Վերջաբանից պարզվում է, որ այդ գրքի հրատարակությանը ձեռնարկված էր դեռևս հալդարյանի օրոք, սակայն գիրքը լույս տեսավ նրա մահից հետո միայն։

ԺԶ դարի վերջում ուժեղացավ ոռոսաց լեզվի նկատմամբ հետաքրքրությունը։ Կարևոր է նշել, թե ի՞նչ միջոցներով և ի՞նչ ճանապարհներով իրագործվում էր ոռոսական մշակույթի ներթափանցումը հայ միջավայրի մեջ։

Հայկական ձեռագրերի հարուստ պահեստում՝ Մատենադարանում պահպանվել են ԺԶ դարի հայ անհայտ առևտրականների նոթատետրերը, որտեղ կան ոչ միայն առևտրա-

կան գործունեությունն արտահայտող գրություններ, այլ նաև այնպիսիները, որոնք մեղ իրավունք են տալիս դատելու հեղինակների հոգևոր իմացական հետաքրքրությունների մասին։

Հայ առևտրականների նոթերը կրկնակի բնույթ ունեն։ Մի դեպքում նրանց աղբյուրը հանդիսանում է կենդանի, խոսակցական լեզուն և ժողովրդական բանավոր ստեղծագործությունը, մյուս դեպքում՝ գրքերի տեքստերը, նոթատետրերի մեղ հետաքրքրող բաժնում գտնում ենք ոռոսերեն սեղմ նոթեր Ռուսաստանի պատմության վերաբերյալ Ռյուրիկից մինչև Նկատերինա Բ-ը, ոռոսական ասացվածքներ և ոռոսաց լեզվի վարժություններ, ոռոսական առածներ, սիրային երգեր։ ԺԶ դարում բավականին տարածված էր հայկական տառերով ոռոսական տեքստեր գրելու և սովորելու եղանակը։ Նույն մեթոդը օգտագործում էր նաև Գրիգոր հալդարյանը՝ Պետերբուրգում հրատարակված առաջին հայ-ռուսերեն բառարանի հեղինակը։ հալդարյանի բառարանի հրատարակությունը 1788 թվականին՝ հայերի մոտ ոռոսաց լեզվի նկատմամբ աճող հետաքրքրության մասին է վկայում։ Բառարանի մեջ ղեկավարված ինչուրք երկու և կես հազար բառ։ Գրքի վերջում տեղադրված է Ներսես Շնորհալու «Հավատով խոստովանիմ» աղոթքի հայերեն տեքստը և նրա ոռոսերեն թարգմանությունը։ Իր ժամանակի համար հալդարյանի բառարանը մշակութային մեծ նշանակություն ունեցող երևույթ էր։ Բառարանը վկայում է նաև հեղինակի անձնական ընդունակությունների մասին։ հալդարյանը մեծ դժվարություններ է հաղթահարել և համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանում տիրապետել ոռոսաց լեզվին։

Նույն տպարանում և 1788 նույն թվականին տպված «Ալբերհարան, բառարան և բարոյախոսական որոշ օրենքների իմացության բանալի» կոչված իր գրքում Կլեոպատրա Սաֆարովան առաջ է քաշում ավելի մեծ և հետաքրքիր հարցեր ոռուսերեն լեզուն սովորել ցանկացողների համար։ Պատմաբան Լևոն այս հեղինակին անվանել է «արևելահայ առաջին կին գրողը»։ Ո՞վ էր Կլեոպատրա Սաֆարովան։

(Շարունակելի)